

Laat gerechtigheid stromen

In gesprek over de zorg voor het
behoud van de schepping en
ecologische gerechtigheid

Notitie voor de generale synode van
de Protestantse Kerk in Nederland

Inhoud

1 Inleiding	3
1.1 Visienota 'Van U is de toekomst'	4
2 Vieren van de gaven: wat we al ontvangen hebben	5
2.1 De Schepper	5
2.2 Christus	6
2.3 De Geest	6
3 Het aanraken van de wonden: knelpunten, dilemma's en de maatschappelijke context	8
3.1 Niet van ophouden weten	8
3.2 Onrechtvaardige verdeling van welvaart	8
3.3 Samenhang sociaal onrecht en ecologisch onrecht	9
3.4 Maatschappelijke context van het gesprek	9
4 Werken aan gerechtigheid: vormgeven aan onze roeping	12
4.1 Leven vanuit hoop	12
4.2 Wat de kerk kan doen	12
5 Samenvattend	15
6 Verdiepende literatuur en websites	16

De titel van deze notitie is ontleend aan een woord van de profeet Amos: 'Laat liever het recht stromen als water, en de gerechtigheid als een altijd voortvloeiende beek.' (Amos 5:24, NBV21). Amos verbindt zijn pleidooi voor rechtsherstel voor de armen en verdrukten in de samenleving met het aansprekende beeld van stromend water. De ondertitel geeft aan met welke bedoeling de Protestantse Kerk in Nederland deze thema's op de agenda zet, namelijk om op alle niveaus in de kerk hierover met elkaar in gesprek te gaan op basis van gelijkwaardigheid en onderling respect.

1 Inleiding

Het begrip duurzaamheid is een breed begrip. De reikwijdte ervan zien we bijvoorbeeld in de duurzame ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties.¹ De notitie die voor u ligt, raakt aan die bredere context, maar geeft specifiek inhoud aan een onderdeel ervan, namelijk het bevorderen van de zorg voor het behoud van de schepping² en het begrip ecologische gerechtigheid. Daarvoor zijn meerdere aanleidingen.

Vanuit de wereldwijde kerk komt een vraag op ons af. In 2022, tijdens de World Assembly in Karlsruhe, riep de wereldraad zijn leden opnieuw op om de klimaatcrisis hun volle aandacht te geven.³

De klimaatcrisis is een ethische, morele en spirituele crisis, die zichtbaar wordt in een fixatie op winst. De systemen van productie en consumptie zijn eenzijdig gebaseerd op wat men uit de aarde wil halen. Dat is per definitie niet houdbaar. De medeplichtigen aan deze crisis blijven de wetenschappelijke en morele waarschuwingen negeren. (...) Actie die geen erkenning geeft aan de historische verantwoordelijkheid van de aanjagers van de klimaatcrisis en de degradatie van het milieu en geen erkenning geeft aan het onrecht dat arme en kwetsbare gemeenschappen wordt aangedaan, die het minst hebben bijgedragen aan de klimaatcrisis maar er het meest onder lijden, mag geen gelovig rentmeesterschap heten. (...) De Wereldraad roept zijn leden en oecumenische partners overal ter wereld op om de klimaatcrisis hun volle aandacht te geven, in woord en daad, op een manier die recht doet aan deze crisis van ongeëvenaarde en allesomvattende proporties.⁴

In de Nederlandse context maken steeds meer mensen zich zorgen over het klimaat en vinden dat er 'iets' moet gebeuren, zo blijkt uit het rapport van het onderzoek 'Tussen duurzaam denken en duurzaam doen' (PTHU/SCP). Er zijn grote verschillen in de samenleving, maar in het algemeen is er een snelgroeiend besef van de urgentie van de klimaatcrisis. (Van 65% in 2019 naar 74% in 2023.)⁵ Tegelijkertijd komen mensen moeizaam tot handelen. Dit om uiteenlopende en zeer begrijpelijke redenen, zoals angst voor polarisatie, hoge kosten, boosheid over oneerlijk klimaatbeleid of gewoonweg 'niet weten hoe'.⁶

Ook in de context van de Protestantse Kerk in Nederland zien we, zowel bij individuen als in onze geloofsgemeenschappen, verlegenheid en onvermogen om met dit onderwerp om te gaan. Verschillende percepties staan naast of soms tegenover elkaar. Tegelijkertijd heeft de kerk veel mogelijkheden in zich om gesprek te faciliteren en vervolgens een brug te slaan tussen duurzaam denken en duurzaam doen. In de kerk zijn mensen van verschillende pluimage bij elkaar en is er een gemeenschap om, met vallen en opstaan, in te leren en te oefenen. In de kerk zijn er verhalen, vormen en een traditie die ons boven de tijdgeest en boven onszelf uit kunnen tillen en een nieuw perspectief kunnen bieden. In de kerk vinden we ingrediënten tegen polarisatie, een sfeer van oordeel, onmacht en hopeloosheid.

Deze notitie is bedoeld om een kader te bieden voor het publieke spreken van de landelijke kerk rond schepping en (ecologische) gerechtigheid, voor de invulling van de dienstverlening vanuit de dienstenorganisatie op het gebied van de schepping en (ecologische) gerechtigheid en voor het handelen door de dienstenorganisatie op deze gebieden.

1. In de duurzame ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties zien we een brede definitie en uitwerking van het begrip duurzaamheid, uitgewerkt in 17 doelen.
2. Ord. 8 art. 3.1: 'De gemeente is geroepen tot de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid door (...) het bevorderen van de zorg voor het behoud van de schepping.'
3. WCC, Assembly Report, 2022, p. 184, 186.
4. WCC, Assembly Report, 2022, p. 184, 186.
5. 'Tussen duurzaam denken en duurzaam doen', p. 28-30, SCP/PTHU 2024.
6. 'Tussen duurzaam denken en duurzaam doen', SCP/PTHU 2024.

De Protestantse Kerk in Nederland is een brede kerk. Rond dit onderwerp bestaat een variëteit aan (theologische) visies. In deze nota krijgen deze niet allemaal een plek. Gezocht is naar een kader waarin niet zozeer een keuze gemaakt wordt tussen (theologische) uitgangspunten, maar dat *helpend* is om reflectie te bevorderen en aan de verlegenheid voorbij te komen.

1.1 Visienota 'Van U is de toekomst'

In het najaar van 2020 heeft de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland de visienota 'Van U is de toekomst' aanvaard. Voor 'Laat gerechtigheid stromen' is een aantal noties in het bijzonder van belang, namelijk de roeping van de kerk in de samenleving als geheel, het leven vanuit de verwachting van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, de werking van de Geest en het deel zijn van een wereldwijde kerk. Hieronder benoemen we deze noties kort.

In de visienota wordt gesproken over de roeping van de kerk in de samenleving als geheel, de eerste notie. Naar aanleiding van een bede uit het Onze Vader, '... uw wil geschiede, gelijk in de hemel also ook op de aarde', stelt de nota: 'Door deze woorden te bidden, geven we aan betrokken te willen zijn op Gods Koninkrijk en bereid te zijn om ons in te zetten om zijn wil te doen. Het hemelse licht over onze werkelijkheid, de gerichtheid op Gods koninkrijk, scherpen het zicht op onze verantwoordelijkheid voor de medemens, voor de schepping, voor ons samenleven.' (35)⁷ 'We strekken ons uit om daar te zijn waar Jezus is. Immers, door zijn Geest is Hij ook nu aanwezig in deze wereld, wij volgen aandachtig dat spoor. Tegelijk leven we in de verwachting van de grote toekomst van God, een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, zijn Rijk van vrede en gerechtigheid. Wij leven zijn toekomst.' (12)

Als tweede noemen we de beweging van de liefde van God die uitgaat naar de gehele wereld. Deze liefde heeft gestalte gekregen in het zenden van de Zoon naar deze wereld door God de Vader (de menswording) en in het zenden van de Geest door Vader en Zoon beiden (de uitstorting van de heilige Geest). God is naar zijn wezen dus een zendende God. Hij heeft de hele mensheid op het oog en het

einddoel van zijn werken is de voltooiing van de wereld. De kerk maakt deel uit van Gods uitgaande beweging van liefde en richt zich op zijn toekomst. In de vernieuwing van de wereld is de hele schepping betrokken, zoals Paulus in de brief aan de Romeinen stelt: 'De schepping ziet er reikhalzend naar uit dat de luister van Gods kinderen openbaar wordt. (...) Maar er is hoop, omdat ook de schepping zelf zal worden bevrijd uit de slavernij van de vergankelijkheid en zal delen in de vrijheid en luister die Gods kinderen geschonken wordt.' (Rom. 8:19-21)⁸

Als laatste noemen we het belang van onze verbondenheid met de wereldkerk. We horen bij elkaar en hebben elkaar nodig. Juist door dit wereldwijde perspectief houden we zicht op wat het Nieuwe Testament zegt over de gemeente van Christus. (27-28) In deze nota willen we de stem van de wereldkerk laten doorklinken, zowel in de inhoud als in de opbouw. Voor de opbouw maken we gebruik van het advies van het Centraal Comité van de Wereldraad van Kerken, dat in 2014 naar aanleiding van de tiende Assemblee in Zuid-Korea in 2013, het document 'An invitation to the pilgrimage of justice and peace' publiceerde. Hierin roept de Wereldraad deelnemende kerken op om deel te nemen aan een 'pelgrimage' waarin de kerken gestalte proberen te geven aan hun roeping om gerechtigheid en vrede te bevorderen. Daarbij worden ecologie, economie, vrede en menselijke waardigheid als concrete aandachtsvelden genoemd. Het Centraal Comité adviseert de lidkerken om daarbij telkens drie dimensies van een thema te benoemen: *Celebrating the Gifts* (vieren van de gaven), *Visiting the Wounds* (aanraken van de wonden) en *Transforming the Injustices* (werken aan gerechtigheid). In deze notitie volgen we deze driedeling.

Ten slotte: in deze notitie willen we bovenstaande lijnen uit de visienota doortrekken door aandacht te vragen voor de maatschappelijke thema's zorg voor het behoud van de schepping en (ecologische) gerechtigheid.

De visienota meldt dat dergelijke thema's mensen onzeker kunnen maken. Er is wijsheid en tact voor nodig om de thema's die we hier aanduiden op een evenwichtige manier aan de orde te stellen in plaatselijke gemeenten of ambtelijke vergaderingen. Als kerk willen we het gesprek bevorderen, niet de polarisatie.

7. Uit de Visienota 'Van U is de toekomst'. (Tussen haakjes geplaatste getallen verwijzen naar pagina's van deze nota.)

8. Bauckham, 95-101.

2 Vieren van de gaven: wat we al ontvangen hebben

De kerk verwacht de herschepping van de wereld en ze richt haar hoop daarbij op de Drie-enige God. Ook ten aanzien van de eschatologie is de trinitarische achtergrond bepalend. God wordt beleden als de Schepper, in de Zoon leren we God kennen als de Verlosser, en de Geest wordt beleden als degene die het werk zal voltooien dat in Jezus Christus is begonnen. De Geest is de Herschepper. Dat wil zeggen: in het christelijk geloof leren we God kennen als degene die een heilvol initiatief neemt, als degene die daar geen afstand van doet, ook niet als het Hem alles kost, en als de degene die trouw blijft tot het eind.⁹

2.1 De Schepper

2.1.1 Verwondering

De kerk belijdt dat de wereld met al zijn schoonheid en weerbarstigheid *Gods schepping* is. Als we spreken over de schepping doen we dat vanuit de verwondering over haar veelkleurigheid en complexiteit en vanuit de bewondering voor de Schepper. Het gesprek over de schepping en ecologische gerechtigheid kan beginnen bij de verwondering. In de Nederlandse Geloofsbelijdenis wordt deze attitude van eerbied en bewondering al in de inleiding op kernachtige wijze verwoord: 'Want (de wereld) is voor onze ogen als een prachtig boek, waarin alle schepselen, groot en klein, als letters zijn die ons de onzichtbare dingen van God te aanschouwen geven, namelijk zijn eeuwige kracht en goddelijkheid, zoals de apostel Paulus zegt (Rom. 1:20).' (NGB art. 2, incl. cursivering) En later wordt daaraan toegevoegd dat God 'aan elk schepsel zijn wezen, vorm en gestalte en verschillende taken gegeven (heeft) om zijn Schepper te dienen'. (NGB art 12)

2.1.2 Verantwoordelijkheid

In het geheel van de schepping hebben mensen een geheel eigen taak, die in aansluiting op de Bijbelse

scheppingstradities kan worden omschreven als het 'heersen over de dierenwereld' (Gen. 1:26, Psalm 8) of als het 'bewerken en bewaren' van de aarde (Gen. 2:15). Mensen zijn geschapen naar het beeld van God (*imago Dei*) en mogen naar het voorbeeld van de Schepper ordenend optreden; een ordening die ruimte biedt voor het groeien en bloeien van alle leven.

Die bijzondere opdracht betekent niet dat mensen zich als eigenaar van de aarde mogen beschouwen of zich als absoluut heerser mogen gaan gedragen. God is en blijft de Eigenaar van zijn schepping en mensen zullen tegenover Hem verantwoording moeten afleggen over het beheer van de aarde en de bodemschatten, en over de omgang met de dierenwereld en de biodiversiteit.¹⁰ Immers: 'De aarde en haar volheid zijn / des Heren koninklijk domein.'¹¹

Mensen hebben dus een bijzondere plaats in het geheel. Maar God heeft na de zondvloed een verbond gesloten met heel de schepping. In het verhaal over het verbond tussen God en Noach en zijn nakomelingen is er vier keer sprake van 'alle levende wezens', vijf keer van 'alles wat leeft' en zes keer van 'de aarde' (Genesis 9:8-17).¹² Het leert ons iets over de liefde waarmee God naar alle leven kijkt en hoe belangrijk Hij de diversiteit van het leven op aarde (de biodiversiteit) vindt. Mensen mogen zich oefenen om met evenveel liefde naar het ons omringende leven te kijken. Alle schepselen hebben intrinsieke waarde omdat God hen geschapen heeft en zelf van hen geniet (Psalm 104).

2.1.3 Van ophouden weten

In de Bijbelse traditie is de sabbat meer dan een dag waarop het werk stilligt. Sabbat vierden behelst niet alleen het onderbreken van het dagelijkse werk, maar betekent ook ruimte geven aan elkaar, werken aan het herstel van de relaties met God, de medemens, de dieren en de aarde. Het is de dag waarop we mogen terugkijken op de werkweek

9. Van den Brink, van der Kooi, 652.

10. Schenderling, 2023.

11. Psalm 24:1, berijmd.

12. Montfoort: 'Groene Theologie' 2019.

die achter ons ligt en mogen genieten van al het goede dat de schepping ons geeft. Daarmee treden we in het voetspoor van de Schepper van wie wordt gezegd: 'God zegende de zevende dag en heiligde die, want op die dag rustte Hij van heel zijn scheppingswerk.' (Gen.2:3) Niet de schepping van de mens maar de instelling van de sabbat is het hoogtepunt en de afsluiting van Gods scheppingswerk.

In de Thora zijn voorschriften te vinden die erop wijzen dat mensen 'van ophouden moet weten'. Een mooi voorbeeld is de uitbreiding van het sabbatsgebod van de vrije Israëlitische burger naar het huispersoneel en naar de last- en trekdieren: 'Zes dagen lang mag je werken, maar op de zevende dag moet je rust houden; dan kunnen ook je rund en je ezel uitrusten en kunnen je slaven en de vreemdelingen die voor je werken op adem komen.' (Ex. 23:12) De sabbat schenkt mens en dier een korte tijd van vrijheid, ontspanning en rust. Het is een dag van heling en heelheid voor mensen die ten onder dreigen te gaan in grenzeloosheid. De sabbat vertelt ons een ander verhaal dan dat van maakbaarheid, maximalisatie en efficiëntie. Juist in deze tijd, waarin we leven in een economisch systeem dat gericht is op onbeperkte groei en waarin we zien dat de mensen en de aarde dit tempo niet kunnen bijbenen, kan deze dag van inkeer en bezinning ons eraan herinneren dat we geschapen zijn om in vrijheid te leven. Het perspectief van de vreugde en de rust van de sabbat stelt ons werk in een heel ander licht.

Het sabbatsjaar en het jubeljaar maken dit perspectief concreet op het niveau van de samenleving als geheel. 'Een jaar van volstreekte rust voor het land.' 'Wat er in dat jaar op het land groeit is voor jullie allen. Je mag er zelf van eten, maar ook je slaven en slavinnen, je loonarbeiders en de vreemdelingen die bij je te gast zijn; ook voor je veestapel en voor de in het wild levende dieren kan het als voedsel dienen.' In een jubeljaar wordt het bezit zelfs helemaal herverdeeld onder de mensen. (Lev. 25)

Wat zou er gebeuren als we deze Bijbelse noties durven overwegen en oefenen binnen onze eigen context? Misschien zullen we, juist als we een stap terugdoen, gaan ontdekken dat de aarde overvloedig geeft en dat er voldoende is voor iedereen. Wie zijn (haar) materiële zekerheden achter zich laat, zal ontdekken dat de Geest juist dan de ruimte krijgt om de leegte te vullen (Jes. 32:15). In deze lijn moedigt Jezus zijn volgelingen in Matteüs 6 aan om zich in de eerste plaats te

richten op Gods koninkrijk, in het vertrouwen dat we al het andere van God zullen ontvangen. Als we in dat vertrouwen leren om te 'weten van ophouden', zullen we de vreugde van de sabbat ervaren.

2.2 Christus

Terecht wordt in de wereldkerk en in de theologie steeds meer aandacht gevraagd voor de relatie tussen Christus en de schepping. We lichten hier 2 belangrijke teksten uit: Joh. 1 en Kol. 1.

In de proloog van het Johannesevangelie wordt gesproken over de rol van de *Logos* (het Woord) bij de schepping.

'In het begin was het Woord, het Woord was bij God en het Woord was God. Het was in het begin bij God. Alles is erdoor ontstaan, zonder het Woord is niets ontstaan van wat bestaat. (...) Het Woord is mens geworden en heeft bij ons gewoond...' (Joh. 1:1-3 en 14a).

Deze tekst omschrijft de intieme verbondenheid van Christus met het geheel van de schepping vanaf het allereerste begin en in zijn menswording, waarin die betrokkenheid belichaamd wordt.

In de hymne in de brief aan de Kolossenzen wordt over Christus' rol bij de verzoening van de wereld met God ook over de schepping als geheel gesproken. Christus wordt in deze hymne getekend als een Priester die de *hele* schepping verzoent met God.

'In (Christus) heeft heel de volheid willen wonen en door Hem en voor Hem alles met zich willen verzoenen, alles op aarde en alles in de hemel, door vrede te brengen met zijn bloed aan het kruis.' (Kol. 1:18-19)

2.3 De Geest

'De Geest heeft een belangrijk aandeel in de schepping en de herschepping. Ze blaast het evangelie de wereld over. Ze ontsluit, vernieuwt, vervult.' (43) Zonder de scheppende kracht van Gods Geest is er geen leven en is er ook geen kerk. De Geest is de stuwende kracht van het werk van God in deze wereld. Daarom bidt de kerk de eeuwen door.' (43) Er is sprake van een beweging van Gods liefde, in de richting van de bevrijding van de

schepping (Rom. 8) en de definitieve doorbraak van het Koninkrijk. In die beweging heeft de Geest een sleutelrol.¹³ De Geest is aanwezig, overal waar heling en bevrijding plaatsvindt, binnen en buiten de kerk,

in allerlei instituties en structuren, en in de levens van allerlei individuele mensen. Met de kerk van alle eeuwen bidt de gemeente daarom telkens: *Veni, Creator Spiritus!*

13. Heikkilä 2018.

3 Het aanraken van de wonden: knelpunten, dilemma's en de maatschappelijke context

3.1 Niet van ophouden weten

Hierboven werd beschreven hoe de mens deel uitmaakt van Gods schepping en daarbinnen een bijzondere rol heeft. Mensen hebben de verantwoordelijkheid om, naar het voorbeeld van de Schepper, de schepping te bewerken en te bewaren. Aan deze verantwoordelijkheid mag vormgegeven worden vanuit het perspectief van de sabbat, die ons helpt om 'van ophouden te weten' en de vreugde over de schepping te ervaren. De laatste decennia klinken steeds meer stemmen die verwoorden hoe wij mensen vaak hebben gehandeld vanuit andere perspectieven en overtuigingen dan die van de sabbat, namelijk het geloof in een beheersbare en maakbare wereld en het verlangen naar geluk, gecombineerd met een economische machtspositie en een geloof in de wetmatigheid van de markt. Dit heeft ertoe geleid dat de schepping vaak in de eerste plaats beschouwd wordt als instrument van het menselijke streven naar maakbaarheid en geluk. We hebben onszelf en de schepping gaandeweg 'losgedacht' van de Schepper, en zijn de schepping gaan zien als een voorraadkamer waar de mens gebruik van kan maken.

De gevolgen hiervan worden steeds duidelijker. Het gebruik van fossiele brandstoffen en andere bodemschatten is exponentieel toegenomen, waardoor de uitstoot van CO₂ heeft geleid tot klimaatverandering. De voorraden cruciale grondstoffen worden snel kleiner; de biodiversiteit en andere natuurwaarden worden ernstig bedreigd, en de kwaliteit van de landbouwgrond neemt wereldwijd snel af. Op veel plekken op de aarde wordt de prijs die in de toekomst betaald moet worden nu al zichtbaar in het verlies aan (kwaliteit van) landbouwgrond, woestijnvorming, opdrogen van rivieren en meren, en de vernietiging van levens van planten en dieren. Ook miljoenen mensen wereldwijd lijden onder de gevolgen hiervan.¹⁴

Het instrumentaliseren van de schepping is niet in lijn met het in dankbaarheid aanvaarden van wat God ons gegeven heeft en de eerbied voor

God als eigenaar van zijn geliefde schepping. Het weerhoudt ons ervan te ontvangen wat God ons geeft: de verwondering en dankbaarheid over Gods mooie schepping, het mogen bewerken en bewaren van die schepping, en de rust en de vreugde van de sabbat. Het beschadigt Gods mooie schepping, het beschadigt onze relaties en het beschadigt ons mensen. Ook Jezus waarschuwt zijn volgelingen voor de verleiding van de Mammon en moedigt hen aan om, in plaats van te vertrouwen op het verzamelen van schatten op aarde, te leven in vertrouwen op de Vader die voor hen zorgt. 'Zoek eerst het koninkrijk van God en zijn gerechtigheid, dan zullen alle dingen je erbij gegeven worden.' (Matteüs 6:19-34)

3.2 Onrechtvaardige verdeling van welvaart

De economische en sociale transitie die tot stand is gekomen na de Industriële Revolutie heeft veel mensen ongekende welvaart gebracht. In een land als Nederland zijn het gemiddelde opleidingsniveau en het gemiddelde inkomen de laatste 150 jaar fors gestegen, evenals de levensverwachting en de subjectief ervaren tevredenheid met het leven. Er is echter nog steeds sprake van een grote kloof tussen de 'haves' en de 'havenots'. In het mondiale Zuiden leven veel mensen onder de armoedegrens en wordt vaak arbeid verricht onder mensonterende omstandigheden. Deze ongelijkheid is te herleiden op een verschil in macht: politieke macht, militaire macht en vooral ook economische macht. Ook binnen Nederland zelf zijn er grote verschillen in welvaart en mogelijkheden, bijvoorbeeld tussen huurders en huiseigenaren of mensen met en zonder vermogen. In een wereld die langs deze lijnen is georganiseerd ligt het onrecht op de loer. In de Bijbel spreken profeten zich veelvuldig uit over deze vormen van onrecht. Om de profeet Jesaja te citeren: 'Wee degenen die zich huis na huis toe-eigenen, die akker na akker samenvoegen, tot er voor niemand meer ruimte is en zij alleen het land bewonen.' (Jes. 5:8)

14. Deze paragraaf is gebaseerd op feiten en cijfers uit de volgende bronnen: Living Planet Report (WWF, 2022), *Living planet index* (CBS 2022), *Eath overshoot day*, IPCC-rapport 2023.

De kerk is geroepen om haar stem tegen zulke vormen van onrecht te verheffen en een stem te geven aan wie niet wordt gehoord en zich als gemeenschap te bezinnen op de eigen rol hierin. Dat geldt ook voor onrecht dat een structureel karakter heeft aangenomen. In de Orde voor de bevestiging van ambtsdragers in het *Dienstboek* wordt over de taak van de diakenen treffend gezegd: 'Metterdaad en biddenderwijs komen zij op voor het recht van de arme die om hulp roept, de ellendige en wie geen helper heeft.'

3.3 Samenhang sociaal onrecht en ecologisch onrecht

De Wereldraad van Kerken hanteert sinds enige decennia het begrip 'ecojustice' om aan te geven dat er een duidelijke samenhang bestaat tussen ecologische vragen en de vraag naar mondiale rechtvaardigheid. Ook in het Bijbelse wereldbeeld leven mensen (Hebr. *adam*) in verbondenheid met God, hun naasten en de aarde (het land, Hebr. *adama*). Al in Genesis 3 zien we dat wanneer een van de relaties verstoord raakt, de andere relaties daaronder lijden.¹⁵

'Ecojustice' (vertaald: 'ecologische gerechtigheid' of 'ecologische rechtvaardigheid') wordt gebruikt om aan te geven dat duurzaamheid en mondiale gerechtigheid nooit los van elkaar besproken kunnen worden. Een voorbeeld van deze samenhang is het feit dat de klimaatcrisis mensen in andere delen van de wereld eerder en harder raakt dan ons in het welvarende Westen, terwijl zij minder verantwoordelijkheid dragen voor het ontstaan van deze problemen.¹⁶ Het bevorderen van ecologische gerechtigheid en een bezinning op onze eigen rol daarin zijn daarom onderdeel van onze roeping.

3.4 De maatschappelijke context waarin het gesprek plaatsvindt

Het gesprek over de het bevorderen van de zorg voor het behoud van de schepping en ecologische gerechtigheid vindt plaats in een ingewikkelde maatschappelijke context, die zowel uitdagingen

als kansen biedt voor het gesprek in de kerk. In de omschrijving van deze context baseren we ons op recente publicaties.

3.4.1 'Het systeem' versus 'het individu'

Veel burgers delen de opvatting dat 'er iets aan de ecologische problemen gedaan moet worden', maar ze aarzelen als het gaat om ingrijpende keuzes.¹⁷ Als voorbeelden noemen we het kopen van minder of tweedehands spullen, de keuze voor biologisch eten, minder auto rijden en korter douchen. Mensen menen vaak dat hun individuele keuzes weinig effect zullen hebben op het grotere maatschappelijke geheel, als bedrijven en overheden en systemen niet veranderen. Het is belangrijk oog te hebben voor deze dynamiek. In het kerkelijke gesprek kan de vraag aan de orde komen hoe onze individuele verantwoordelijkheid zich verhoudt tot onze beperkte mogelijkheden om 'het systeem' te veranderen. Maar ook hoe we ons wel degelijk kunnen verzetten tegen het kwaad dat een structurele vorm heeft aangenomen.

3.4.2 Verschil in perspectief

Mensen die deelnemen aan het gesprek zijn geneigd te redeneren vanuit hun eigen maatschappelijke rol of positie.

Een aantal voorbeelden. Mensen uit de agrarische sector, de bouwwereld of het mkb zullen zeggen dat zij klem zitten tussen alle eisen die aan hen gesteld worden en de onmogelijkheid om daaraan te voldoen. Mensen uit verstedelijkte gebieden hebben een ander perspectief op 'de natuur' dan mensen op het platteland. Mensen die ieder dubbeltje moeten omdraaien, hebben het gevoel dat hun onbetaalbare duurzaamheidsmaatregelen worden opgedrongen.

3.4.3 Kloof tussen denken en doen

Er bestaat een kloof tussen duurzaam denken en duurzaam doen. Uit onderzoek blijkt dat mensen geen rationele wezens zijn die puur op basis van informatie tot ander gedrag komen. Naast kennis, competenties en motivatie, hebben mensen ook een sociale omgeving en simpelweg de gelegenheid nodig om tot ander gedrag te komen. Als de laatste twee voorwaarden ontbreken, is het ontzettend moeilijk om te komen tot ander gedrag. Met andere woorden: zolang duurzaam gedrag duur,

15. *Laudato Si'* 2015 par. 66, Ruether 2011, Bookless 2019.

16. IPCC-rapport 2023.

17. 'Tussen duurzaam denken en duurzaam doen', SCP/PTHU 2024 p. 49.

ingewikkeld en tegendraads is, is de drempel erg hoog om tot duurzaam gedrag te komen.¹⁸

3.4.4 Draagkracht

Mondiaal zien we dat de mensen die het minst hebben bijgedragen aan klimaatverandering, het meest te lijden hebben onder de gevolgen daarvan en het minst profiteren van het klimaatbeleid. Dat zien we ook in het klein in Nederland. Mensen met een smalle beurs hebben een veel kleinere CO₂-afdruk, ze hebben het meest last van zaken als stijgende energieprijzen en ze hebben het minst profijt van het huidige klimaatbeleid van de Nederlandse overheid.¹⁹

3.4.5 Eerlijk klimaatbeleid

Veel mensen maken zich zorgen over de gevolgen van klimaatbeleid voor hun eigen leven, met name over de betaalbaarheid ervan. Ook ervaren mensen dat de kosten en de baten van klimaatbeleid niet eerlijk worden verdeeld tussen arm en rijk, en tussen burgers en bedrijven. Als de politiek op dit punt onduidelijkheid en onrecht laat bestaan, is de kans groot dat mensen die eerlijk klimaatbeleid belangrijk vinden, de hakken in het zand zullen zetten als het om de klimaatproblemen gaat. In deze situatie werkt oneerlijk klimaatbeleid onvrede en polarisatie in de hand.²⁰

De milieubeweging in de Protestantse Kerk in Nederland van 1970-2024

In de jaren 70 en 80, na het rapport van de Club van Rome, kwam een sterke christelijke milieubeweging op gang. Binnen het Conciliair Proces was veel aandacht voor milieuvraagstukken. In het rapport 'De gaarde een woestijn' (1990) van de hervormde synode werd al opgeroepen tot een christelijke levensstijl, waarin de zorg voor de aarde en de ander richtinggevend is.²¹ In 2005 besprak de generale synode de nota 'Zorgen om de landbouw'. Er werd besloten de nota 'Accra's appel' en 'Zorgen om de landbouw' te aanvaarden als oproep om in gehoorzaamheid aan Jezus geloofskeuzen te maken ten aanzien van de omgang met de aarde en met elkaar. In 2011 richtten Kerk in Actie en Tearfund het platform GroeneKerken op.²² Inmiddels zijn ruim 500 kerken bij dit platform aangesloten. GroeneKerken ondersteunt kerken met een website, toolkit, een netwerk van aangesloten kerken en een app voor uitwisseling. Niet alleen voor praktische zaken, zoals het verduurzamen van gebouwen, maar ook voor allerlei manieren om de zorg voor de schepping in het hart van het geloof te brengen.

Inmiddels raakt het onderwerp meer geïntegreerd in de hele breedte van de kerk. Binnen de dienstenorganisatie zijn in maart 2023 de doelstellingen op het gebied van duurzaamheid verder geconcretiseerd: verduurzaming van de interne organisatie in de periode tot 2030, en het implementeren van dienstverlening rond duurzaamheid. Door de synode is 'duurzaamheid' sinds december 2023 ook als thema voor Kerk in Actie meegegeven. Binnen dit thema worden de ecologische problemen en de vragen rond mondiale rechtvaardigheid op elkaar betrokken. 'Bij duurzaamheid gaat over de opdracht om te zorgen voor de schepping én om het rechtzetten van onrecht aan alles wat leeft, en om een bezinning op de rol die wij daar zelf in spelen.'²³ In 2024 kwamen de PThU en het SCP samen met het onderzoek 'Tussen duurzaam denken en duurzaam doen', over de relatie tussen geloof en duurzaam denken en doen.

18. 'Tussen duurzaam denken en duurzaam doen', SCP/PThU 2024 p. 9.

19. 'Tussen duurzaam denken en duurzaam doen', SCP/PThU 2024 p. 35-36.

20. 'Tussen duurzaam denken en duurzaam doen', SCP/PThU 2024 p. 11, 13, 30.

21. Het boekje 'Ongekende jaren' omschrijft de ontwikkelingen in de christelijke milieubeweging sinds 1986.

Zie [De geschiedenis van Kerk en Milieu - Kerk en milieu](#). Op protestantsekerk.nl vindt u een tijdlijn met een samenvatting sinds 2005.

22. GroeneKerken is opgericht door Kerk in Actie en Tearfund. Sinds 2023 zijn Kerk in Actie en Maatschappij van Welstand drager. Meer info via groenekerken.nl.

23. Uit: notitie thema duurzaamheid, Kerk in Actie, 2023.

3.4.6 Polariserende

Het debat over klimaatverandering is sterk gepolariseerd. Dat zien we met name in de media, waarin de uitersten in het debat in verhouding een grote stem krijgen. In werkelijkheid vormen de uitersten in het debat een kleine groep. Toch aarzelen we om het gesprek met elkaar aan te gaan, omdat we ervan uitgaan dat het gevoelig kan liggen. Die gevoeligheid zit hem echter niet zozeer in het erkennen van het probleem, maar vooral in een verschil van opvatting over de mogelijke oplossingen en de consequenties daarvan. Onze ideeën over oplossingen worden met name gevoed door de eenzijdige input die we krijgen vanuit de media, waardoor we niet open staan om in gesprek te gaan. Dit is een vicieuze cirkel die polarisatie versterkt.

3.4.7 Samenhang

Er bestaat een samenhang tussen klimaatverandering en andere problemen, zoals schaarste van grondstoffen, voedsel en water, conflicten, de woningmarkt, racisme, politieke onrust, onderdrukking, polarisatie en pandemieën.²⁴ Er bestaat ook een samenhang tussen het handelen van mensen in ver uit elkaar liggende werelddelen. Door de

globalisering is de wereld immers een dorp geworden, waardoor bijvoorbeeld een keuze in de supermarkt hier, directe gevolgen heeft voor een situatie ver weg. Het is voor veel mensen moeilijk om deze samenhang in beeld te krijgen. Drie van de tien Nederlanders vinden dat er te veel aandacht is voor het klimaat, omdat er urgentere problemen zijn die moeten worden aangepakt, zoals migratie.²⁵ In werkelijkheid hangen de genoemde problemen sterk samen.

3.4.8 Het perspectief van de wereldwijde kerk

Als we in de Nederlandse kerk het gesprek over de schepping en ecologische gerechtigheid voeren, moeten we ons ervan bewust zijn dat onze blik beperkt is. In het gesprek over de klimaatcrisis merken we in het bijzonder als westerse kerken hoezeer we het perspectief van de wereldkerk nodig hebben, omdat de lasten van de klimaatcrisis neerkomen bij gemeenschappen die er het minst aan hebben bijgedragen. 'De apostolische geloofsbelijdenis verbindt ons met de kerk van alle tijden en plaatsen. (...) Juist door dit wereldwijde perspectief houden we zicht op wat het Nieuwe Testament zegt over de gemeente van Christus.' (27-28)

24. *WCC Assembly Report*, 2022, p. 175-176.

25. 'Tussen duurzaam denken en duurzaam doen', SCP/PTHU 2024, p. 11.

4 Werken aan gerechtigheid: vormgeven aan onze roeping

4.1 Leven vanuit hoop

De visienota 'Van U is de toekomst' is geschreven vanuit het perspectief van de hoop: 'Het hemelse licht over onze werkelijkheid, de gerichtheid op Gods koninkrijk, scherpen het zicht op onze verantwoordelijkheid voor de medemens, voor de schepping, voor ons samenleven.' (36) Juist dit perspectief van de hoop kan ons moed geven om na te denken over wat ons als kerk te doen staat als het gaat om de zorg voor het behoud van de schepping en ecologische gerechtigheid.

Het hoopvolle visioen van Gods koninkrijk tilt ons uit boven onze dagelijkse werkelijkheid en laat ons zien welke andere werkelijkheid er mogelijk is. Het geeft ons de moed en de inspiratie om tot daden te komen, ook als we te maken krijgen met moeite, gebrokenheid en weerstand. Ingesleten patronen laten zich niet zomaar veranderen, zeker wanneer het grote en complexe systemen betreft. Toch laten we ons daardoor niet ontmoedigen, omdat wij geloven dat deze weerstanden overwonnen zullen worden. Niet door macht of kracht of menselijke inspanning, maar door Gods Geest (Zach. 4:6). De Geest verandert onze blikrichting, geeft energie, brengt helpers op ons pad en is vindingrijk. De voornaamste verandering van blikrichting is dat de Geest ons laat inzien dat vertrouwen op God meer rust en zekerheid biedt dan alle zekerheden en voorraden van de wereld (Jes. 32:15). Vanuit dat vertrouwen zien we

dat God nu al in het verborgene aan het werk is en toewerkt naar de voltooiing van zijn plan. Daarom heeft altijd het hoopvolle visioen het laatste woord. Het is een visioen van gerechtigheid, gemeenschap, zorgeloze rust, veiligheid, vrede en gemeenschap. Om vol goede moed op weg te gaan en blijven, kunnen wij bidden om de Geest en samen optrekken met anderen vanuit het Bijbelse visioen.

'Zo zal het zijn, totdat van boven een geest over ons wordt uitgegoten. Dan zal de woestijn een boomgaard worden, een boomgaard die is als het woud. Het recht zal zich vestigen in de woestijn, gerechtigheid zal wonen in de boomgaard. Dan zal de gerechtigheid vrede stichten, ze brengt rust en vertrouwen voor altijd. Mijn volk zal wonen in een oase van vrede, een veilige woonplaats, een oord van ongestoorde rust.'
Jes. 32:15-19

4.2 Wat de kerk kan doen

4.2.1 Een plek van bezinning

We hebben gezien dat er een herbezinning nodig is rond de schepping en ecologische gerechtigheid. De kerk kent verhalen, een traditie en een taal die hiervoor de ruimte bieden. Door stil te staan en jezelf wat kleiner te maken, komt er ruimte

De kerk kan mensen bij elkaar brengen die het verlangen hebben om vooral op persoonlijk vlak anders te leven, te consumeren en met elkaar om te gaan. Zo zijn er leefgemeenschappen en coöperaties ontstaan waarin de deelnemers proberen een alternatieve stijl van leven en consumeren vorm te geven. In zulke gemeenschappen probeert men te leven in afhankelijkheid van God en wederzijdse afhankelijkheid van elkaar. Praktisch betekent dat eenvoudig leven, of leven van genoeg, in verbondenheid met God en met elkaar. Deelnemers zoeken geen oplossingen voor de enorme stapeling van problemen die ons moedeloos dreigt te maken. Maar door zich te richten op een leven van genoeg, merken ze na verloop van tijd dat er meer sociale, spirituele en ecologische bloei ontstaat. De vreugde die daaruit voortvloeit, geeft mensen vertrouwen om de ingeslagen weg blijmoedig te blijven volgen. Kortom: de last van Jezus is licht. Duurzaamheid is niet de zoveelste last die op je schouders wordt gestapeld, duurzaamheid is ook geen nieuwe religie, duurzaamheid is een van de vruchten van de kernopdracht van een christen, namelijk om Gods koninkrijk en zijn gerechtigheid te zoeken.

voor iets nieuws. In de kerk kunnen we woorden uit de Schrift, verhalen, rituelen, gebeden en muziek inzetten om ruimte te geven aan zorgen, angsten, rouw, verwondering, schuldbelijdenis, verzoening, aan de verwondering over Gods prachtige schepping en aan de hoopvolle verbeelding van Gods toekomst met zijn schepping. Zo mogen we groeien in liefde en moed.

In de Protestantse Gemeente Bennekom is al sinds de jaren 70 aandacht voor de zorg voor de schepping. Na vele jaren van kleine impulsen is dit onderwerp helemaal onderdeel geworden van het DNA van de gemeenschap. Dit strekt zich ook uit buiten de kerkmuren, in de samenwerking binnen het platform Duurzaam Bennekom. In de '40-dagencompetitie' die ze via dit platform vanuit de kerk aanboden, komen traditie, zorg voor de schepping en de missionaire roeping van de kerk samen. ([40-dagencompetitie 2024 Groen doen - Nieuws | Duurzaam Bennekom](#))

4.2.2 Een plek van luisteren naar Gods woord

In de kerk luisteren we naar wat Gods Woord ons te zeggen heeft. We laten ons een spiegel voorhouden en onderscheiden wat er van ons wordt gevraagd.

In de Thora lezen we: 'Zes dagen lang mag je werken, maar op de zevende dag moet je rust houden; dan kunnen ook je rund en je ezel uitrusten en kunnen de slaven en de vreemdelingen die voor je werken op adem komen.' (Ex. 23:10-12) Wij zijn dus zelf verantwoordelijk om ons leven zo vorm te geven en onze keuzes zo te maken, dat mensen en dieren die 'voor ons' werken niet uitgebuit worden en uitgeput raken. Dat leidt tot de vraag: Wie werken er allemaal voor mij? Voor mijn welvaart? Uit onderzoek is gebleken dat voor iedere Nederlander in het buitenland 1.8 fte aan arbeid wordt verricht onder soms inhumane omstandigheden. Dat zijn heel concrete vragen en daar kun je in de gemeente samen over nadenken en je in oefenen. Wij hebben dat gedaan met een 'wonderwandeling' van A Rocha in Dronten. De ruimte van de sabbat opent onze ogen voor de overvloed die in de schepping verborgen is. Dat leidt tot verwondering. Als we ruimte gunnen aan anderen om ook te kunnen rusten, ontstaat er verbondenheid. We krijgen een hart dat geraakt durft te worden. Als we willen dat de hele schepping sabbat kan vieren, vraagt dat twee dingen van ons. Het vraagt om een persoonlijke omkeer en een collectieve omkeer. Vanuit het bevrijdende perspectief van de sabbat.²⁷

De waarden die we voorgespiegeld krijgen in de kerk, schuren vaak met ons handelen en met wat normaal is in onze omgeving. Deze spanning wordt in de psychologie genoemd als belangrijke motivator om te komen tot verandering.²⁶ In de kerk zoeken we deze spanning op en oefenen we samen in het in lijn brengen van ons handelen met onze waarden.

4.2.3 Een plek van luisteren naar elkaar

Rond het onderwerp duurzaamheid klinken er vele stemmen in de wereld. We zagen al dat het mogelijk is om je weg te vinden in de complexiteit, de onderlinge samenhang, de verschillende perspectieven, oneerlijk klimaatbeleid, verschillen in draagkracht en polarisatie. Al deze zaken spelen ook in de kerk, maar de kerk is tegelijkertijd een van de weinige plekken in de samenleving, waar mensen van verschillende achtergronden elkaar in genade ontmoeten.²⁸ Daar vieren we het goede dat we van God ontvangen, luisteren we naar elkaars pijn, proberen we noden te lenigen en onrecht te benoemen. We verwelkomen elkaars verschillende perspectieven en moedigen elkaar aan. Open gesprekken waarin we leren van elkaar en onze gedeelde waarden, zorgen en dromen delen, leiden niet alleen weg uit de polarisatie, maar hebben ook een grote impact op ons denken, voelen en handelen.²⁹

Een bij uitstek polariserend onderwerp is de landbouw. Binnen de werkvorm 'Proeven en Praten over ons dagelijks brood' raken mensen met elkaar in gesprek over eten, door samen te eten en ondertussen te

26. 'Klimaatpsychologie. Hoe psychologie bijdraagt aan een duurzaam leven.' Jaap van der Stel, Sara Wortelboer, Sara Helmink, 2024.

27. Brueggemann, 2017.

28. 'Tussen duurzaam denken en duurzaam doen', SCP/PTHU 2024, p. 14.29.

29. 'Hoop voor de aarde', Katherine Hayhoe, 2022.

Op 28 augustus 2024 klonk de stem van het mondiale Zuiden heel letterlijk tijdens een bijeenkomst in Utrecht, met een afvaardiging uit Sumba, Indonesië. Ds. Asnath Natar uit Sumba richtte zich in een videoboodschap tot haar broers en zussen in de kerken in Nederland, en riep hen op om na te denken over op welke manier hun keuzes in Nederland invloed hebben op het leven in Indonesië en hierin hun verantwoordelijkheid te nemen. Vervolgens klonken de verhalen vanuit meerdere eilanden, over de gevolgen van klimaatverandering en –beleid in hun leefomgeving. De honger naar palmolie, suiker en ironisch genoeg ook die naar nikkel die nodig is voor de bouw van batterijen voor elektrische auto's, zorgen voor de verwoesting van natuur en leefgebied van inheemse volken. Wie opkomt voor zijn recht krijgt vaak te maken met onderdrukking en geweld. Ook hoorden we over het Indonesische begrip 'keugaharian': een dagelijkse spiritualiteit vanuit de wijsheid dat Gods genade groot genoeg is voor heel de schepping. Samen spraken we over de complexiteit en de ernst van de problemen, over hoop en over wanhoop, over wat we voor elkaar kunnen betekenen en hoe we van elkaar kunnen leren.

luisteren naar verhalen van boeren, consumenten en mensen uit de keten. Zij delen daarin iets van hun waarden, zorgen en de dilemma's van de dagelijkse praktijk. Zo komt er een eerlijk gesprek op gang met ruimte om van elkaar te leren.

We noemen hier in het bijzonder het gesprek met onze broers en zussen in het mondiale Zuiden. Dit gesprek vindt niet vanzelf plaats in onze leefwereld. Onze relatie met de wereldkerk biedt ons de plicht en de kans om dit gesprek van harte aan te gaan. Door van elkaar te leren, kunnen we heel concreet vorm geven aan onze verbondenheid.

4.2.4 Een plek om hoopvol te leren en te oefenen

We hebben gezien dat mensen machteloosheid ervaren en dat er een kloof is tussen wat mensen

denken en wat mensen doen. De kerk en de gemeente mogen zichzelf begrijpen en toetsen in het vertrouwen dat het goede van God al gegeven is en steeds weer gegeven zal worden. Binnen de kerk is er daarmee de ruimte om met vallen en opstaan en in het vertrouwen dat Gods nieuwe wereld naar ons toe komt, concreet vorm te geven aan een proces van bekering. Dat doen we door samen te leren om op een andere manier te denken, te voelen en te handelen als het gaat om de schepping en ecologische gerechtigheid. Dit doen we in ons persoonlijke leven, binnen de gemeenschappen, en binnen de instituten en systemen waarvan we deel uitmaken. Zo kan de kerk een sociale omgeving zijn, waarin mensen zich uitgenodigd voelen om samen te zoeken naar en oefenen in nieuwe wegen en de kloof tussen denken en doen te overbruggen.

De Protestantse Gemeente Winsum-Halfambt heeft een lang traject van visievorming op rentmeesterschap achter de rug, dat al begon tijdens het verduurzamen van het kerkgebouw lang geleden. Nu ontwikkelt deze gemeente een ecologische en sociale zone op grond van de kerk in de vorm van een wijk met betaalbare Tiny Houses, een voedselbos, een bezinningstuin, een zonnepark en een ontmoetingsplek. De gemeente wil daarmee heel concreet invulling geven aan hun visie op rentmeesterschap en de kerk op de kaart zetten in het dorp. Het is daarmee én zeer concreet is én geeft blijk van een integrale en brede kijk op duurzaamheid waarin zorg wordt gedragen voor zowel de menselijke als de niet menselijke wereld en waar ook voor oog is voor het sociale aspect. En uiteindelijk draagt het ook nog eens bij aan de financiële duurzaamheid van de kerk. Het is een project van de lange adem, maar die hebben ze, dus uiteindelijk gaat de schop wel in de grond. [Terra Nova - Je \(t\)huis is waar je hart is \(terranovawinsum.nl\)](https://www.terranovawinsum.nl).

5 Samenvattend

De verwondering over Gods prachtige schepping brengt ons tot bewondering van onze Schepper die wij leren kennen in zijn schepping. We zijn geroepen om te zorgen voor Gods schepping. Als we zorgen voor de schepping, eren we de Schepper. Als we zorgen voor de plekken waar onze naasten leven, ver weg en dichtbij, laten we onze naastenliefde zien.

We zijn geroepen om allereerst Gods koninkrijk te zoeken, in het vertrouwen dat God weet wat wij nodig hebben. We zijn geroepen om ons werk te doen, vanuit het perspectief van de rust en de vreugde van de sabbat, en deze sabbat aan alle leven te gunnen.

We zijn geroepen om onrecht tegen te gaan, in woord en daad. Er is sprake van sociaal en ecologisch onrecht. We hebben het Bijbelse visioen van Gods koninkrijk, dat ons moed en inspiratie geeft om aan onrecht voorbij te komen. De kerk kan een plek zijn die de ruimte biedt om ons te bezinnen op benodigde verandering en om daarin te oefenen.

De schepping en (ecologische) gerechtigheid hebben een plek nodig in gebed en eredienst, in het luisteren naar de Bijbel en in reflectie op het handelen van de kerk en van haar leden.

Een leven gericht op Gods koninkrijk laat gerechtigheid stromen.

6 Verdiepende literatuur en websites

- Themanummer Kerkbeheer nummer 4 2024 over Grond
- Bauckham, Richard, *Bible and Ecology: Rediscovering the Community of Creation*, London 2016.
- Becker, S., P. Sparks, 'Neither Fair nor Unchangeable but Part of the Natural Order: Orientations Towards Inequality in the Face of Criticism of the Economic System', *Social Justice Research*, 29 (2016) 456–474.
- Bedford-Strohm, H., 'Public Theology and the Global Economy. Ecumenical Social Thinking Between Fundamental Criticism and Reform', *Dutch Reformed Theological Journal* 48, 1-2 (2007) 8-24.
- Bookless, Dave, *Het groene hart van het geloof. Zorg voor Gods wereld*, Amsterdam 2019.
- Brink, G. van den, C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, Zoetermeer 2012.
- Brink, G. van den, 'Koning, priester en profeet in een tijd van klimaatverandering: Het *munus triplex* in verband met de ecologische problematiek', in: S. Stoppels (red.), *Zoeken naar de dingen die boven zijn: Heil in een seculiere tijd*. KokBoekencentrum 2023, 99-114.
- Brueggemann, Walter, *Sabbath as Resistance Saying No to the Culture of Now*, Louisville (KY) 2017.
- Chryssavgis, John, *Priests of Creation: John Zizioulas on Discerning an Ecological Ethos*, Edinburgh 2021.
- Conradie, Ernst M., 'Limits to Justice, Ecojustice and Climate Justice?', *Scriptura* 122,1 (2023), 1–12.
- *Handvest van de aarde (Earth Charter)*, Utrecht 2000.
- Hayhoe, Katherine, *Hoop voor de aarde. Hoe we samen het klimaat kunnen redden*, Utrecht 2022.
- Heikkilä, Ida Ulrica, 'The World Council of Churches' Mission Statement 'Together Towards Life': Mission, Evangelism and *Missio Dei*', *European Journal of Theology* 27,1 (2018) 78-88.
- Janse, Sam (red.), *Eenvoudig leven*, Utrecht 2021.
- Janse, Sam (red.), *Toegewijd leven*, Utrecht 2023.
- Janse, Sam (red.), *Weerbaar leven*, Utrecht 2024.
- Jenkins, Willis J., *Ecologies of Grace: Environmental Ethics and Christian Theology*, Oxford University Press 2008.
- Jong, Matthijs de (red.), *Hemels groen: Nieuw licht op duurzaamheid als Bijbels thema*, NBG 2024.
- Klomp, M. C. M. & Stark, F. (gastred.) (2023). 'Theologie aarden:' themanummer *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap*, 50(2), 1-72. <https://doi.org/10.54195/handelingen.15388>
- Montfoort, Trees van, *Groene theologie*, Middelburg 2019.
- Olthaar, Matthias, Paul Schenderling, *Hoe handel ik eerlijk. Een moderne parabel*, Middelburg 2021.
- Paas, Stefan, *Vrede op aarde. Heil en redding in deze tijd*, Utrecht 2023.

- Paus Franciscus, *Laudato si'*. Encycliek van Paus Franciscus over de zorg voor het gemeenschappelijke huis, Leeuwarden 2015.
- Posthumus, Kees, *Geloof en een hoop zonnepanelen. Naar een duurzame, groene geloofsgemeenschap*, Utrecht 2022.
- Roest Gert-Jan (red.), *Nota Geïntegreerde visie voor toekomstgericht kerk-zijn*, dienstenorganisatie Protestantse Kerk, maart 2024.
- Ruether, Rosemary Radford, 'Ecology and Theology: Ecojustice at the Center of the Church's Mission', *Interpretation* 65,4 (2011) 354-363.
- Schenderling, Jacques, 'De mens als rentmeester. De werking van metaforen in het publieke debat', *Kerk en Theologie* 74,2 (2023) 117-132.
- Schenderling, Paul, *Er is leven na de groei*, Amsterdam 2022.
- SCP/PThU, *Tussen duurzaam denken en duurzaam doen. Houding, gedrag en veranderbereidheid van religieuze en niet-religieuze Nederlanders als het gaat om klimaat*, Den Haag/Amsterdam 2024.
- Themagroep 'Ecojustice', Notitie thema duurzaamheid, Kerk in Actie, maart 2023.
- Tromp, T, 'Kerken en pacht. Een vooronderzoek naar pacht van landbouwgrond in kerkelijk bezit'. Amsterdam: PThU 2024. <https://www.pthu.nl/media/downloads/grond/pthu-rapport-kerken-en-pacht.pdf>
- Tucker, Mary Evelyn, 'World Religions, the Earth Charter, and Sustainability', in: *Worldviews: Global Religions, Culture, and Ecology*, 12 (2008) 115-128.
- World Council of Churches (WCC), *Alternative Globalization Addressing Peoples and Earth (AGAPE)*, Geneva 2005.
- World Council of Churches (WCC) Central Committee, *An Invitation to the Pilgrimage of Justice and Peace*, Geneva 2014.
- World Council of Churches (WCC), *Assembly Report*, 2022.
- Protestantse Theologische Universiteit: [Grond - Over het project \(pthu.nl\)](https://www.pthu.nl)
- Groene Kerken: [home - GroeneKerken](https://www.groenekerken.nl)
- Micha Nederland: [Home - Micha \(michanederland.nl\)](https://www.michanederland.nl)
- A Rocha: Home - [Micha \(michanederland.nl\)](https://www.michanederland.nl)
- Genoeg om te leven: [Home - Genoeg om te leven](https://www.genoegomteleven.nl)
- Kerk en milieu: [Kerk en milieu - duurzame omgang met de schepping](https://www.kerkenmilieu.nl) :
- Just Enough: [Just Enough - Samen helpen we een einde te maken aan de uitputting van mens en aarde. - Just Enough](https://www.justenough.nl)
- International Justice Mission: [Samen maken we een einde aan slavernij | International Justice Mission \(ijmnl.org\)](https://www.ijmnl.org)
- Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer: [Duurzaamheid - VKB | Vereniging Kerkrentmeesterlijk Beheer](https://www.vkbb.nl)

Protestantse Kerk in Nederland

Postbus 8504, 3503 RM Utrecht

(030) 880 18 80

info@protestantsekerk.nl

protestantsekerk.nl